

سیر تطوّر فقه هنر در سده‌ی اخیر حوزه‌ی علمیه‌ی قم

علی نهاوندی^۱

مهدی مقدادی داودی^۲

محمد شیرین‌کار موحد^۳

چکیده

همه‌ی علوم بشری در طول تاریخ تطوّراتی را پشت سر گذاشته و مسائل جدیدی را به وجود آورده و پرورانده‌اند؛ اما «فقه هنر» یکی از ابواب نوپدید فقهی است. گرچه برخی مسائل آن در کتب فقهی مطرح شده‌است؛ اما طرح آن به‌عنوان یک باب فقهی، سابقه‌ای در میراث فقهی ندارد. حال سؤال اصلی این نوشتار آن است که سیر تطوّر فقه هنر به‌ویژه در سده‌ی اخیر حوزه‌ی علمیه‌ی قم چگونه است؟ برای آن‌که بتوان سیر تطوّر فقه هنر را بررسی کرد؛ باید سیر پیدایش، شکل‌گیری و مراحل گسترش و توسعه‌ی این بحث را مورد جست‌وجو قرار داد. بی‌شک در این زمینه تحقیقی مستقل و نظام‌مند که سیر تطوّر مباحث و مسائل فقه هنر را بررسی کرده باشد، تاکنون وجود نداشته‌است.

تلاش این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع و تحقیقات کتابخانه‌ای و اسنادی، بر آن است که گزارش نسبتاً جامع و کاملی از فرایند تطوّرات فقه هنر در سده‌ی اخیر حوزه‌ی علمیه‌ی قم و تلاش‌های انجام‌شده در این خصوص ارائه دهد و ظرفیت‌های پیش‌رو و بسترهای توسعه‌ی آن را در عرصه‌ی آموزشی و پژوهشی که نیاز مبرم فقه‌پژوهان و متولیان امر فرهنگ است، پیشنهاد نماید.

از مهم‌ترین نتایج و دست‌آوردهای پژوهشی قابل ارائه می‌توان به مواردی چون «عدم‌سازوکار مناسب فقهی جهت پاسخ‌گویی به انبوهی از سؤالات و مسائل هنری؛ نبود عنوان فقه هنر در میراث فقهی؛ لزوم تأسیس رشته‌هایی در موضوعات هنری با رویکرد اسلامی؛ لزوم شناخت حلدومرزه‌های مقوله‌ی هنری مورد سؤال برای رسیدن به موضوع‌شناسی صحیح مسائل هنری؛ لزوم توجه و دقت در کشف و شناخت نصوص دینی هنری یا مبین هنرهای حلال» اشاره کرد.

واژگان کلیدی: فقه، هنر، فقه هنر، حوزه‌ی علمیه‌ی قم، سده‌ی اخیر.

۱. مدرّس خارج فقه و اصول، دکترای فلسفه

۲. سطح چهار حوزه، پژوهشگر حوزه‌ی علمیه‌ی قم

۳. دبیر و پژوهشگر گروه فقه ارتباطات، هنر و رسانه‌ی مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).

* این مقاله با حمایت دبیرخانه همایش بین‌المللی یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه‌ی علمیه‌ی قم و دستاوردها و نکوداشت آیت‌الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری (ره) تألیف شده‌است.

مقدمه

هنر چون مذهب و ادبیات، از گذشته تاکنون، با زندگی بشر آمیخته و زیست فرهنگی جوامع بوده‌است و در پیوند مستقیم با آیین‌ها و باورهای دینی قرار دارد. امروزه هنر، مجموعه‌ای از آثار یا فرایندهای برساخت انسان است که در جهت اثرگذاری بر عواطف، احساسات و هوش انسانی یا به‌منظور انتقال یک معنا یا مفهوم، خلق می‌شوند؛ هم‌چنین می‌توان گفت که هنر، توان و مهارت خلق زیبایی است. هنر، در اشکال گوناگون آن از شیوه‌های ارتباطی در هر جامعه محسوب می‌شود و بستری برای انتشار و انتقال معانی و مفاهیم گفتمانی تلقی می‌گردد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، خوانش جدیدی از هنر معنوی و متعالی، جایگزین هنر برای هنر و هنر در اختیار طاغوت ارائه گردید و ضوابط فقهی و موازین شرعی آن مورد کنکاش فقهای معاصر و فضلالی حوزوی و دانشگاهی قرار گرفت؛ تا به‌وسیله‌ی آن مسائل نوپدید رشته‌های هنری و رسانه‌ای آن تبیین و تحلیل فقهی شود.

همان‌گونه که رهبر معظم انقلاب به زیبایی فرمودند: هنر، امری مبارک و انسانی، زاینده‌ی تخیل قوی و ذوق وافی و جزو زندگی انسان است و در میان فقها و در حوزه‌های علمیّه نیز همواره هنرمندان برجسته‌ای در شاخه‌ی شعر و ادب وجود داشتند و نیز «تحقیق، عمق‌یابی و تبیین فقه هنر برای جامعه» را کاری مبارک و لازم خواندند و خاطر نشان کردند: فقه، متکفل همه‌ی امور زندگی بشر است و هنر نیز یکی از همین امور است که باید فقه به آن پردازد». (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴/۱۰/۲۱)

هنر وسیله‌ی کسب لذت نیست؛ بلکه وسیله‌ی ارتباط با انسان‌ها، جهت سیر به‌سوی سعادت فرد و جامعه‌ی انسانی است. از طرف دیگر، یکی از نظامات مورد توجه و کاربردی در جوامع امروز بشری، نظام ارتباطات و رسانه با پی‌رنگ محتوای هنری است که در گفتمان فرهنگی، اجتماعی و سیاسی نقش گسترده‌ای ایفا می‌کند. فقه هنر از جمله فقه‌های مضاف و گرایش‌های نوپدید در فقه معاصر است که سیر تطوّر و تحوّل آن و نیز منطق توسعه‌ی دانش آن با دو شیوه می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد:

۱. شیوه‌ی نخست واکاوی متون، منابع و میراث فقهی و مسئله‌یابی موضوعات مرتبط با هنر است. چنان‌که مصادیقی همچون مجسمه‌سازی، غنا و موسیقی، نقاشی

و... به‌عنوان موضوعات هنری بحث شده‌است. به نظر می‌رسد این نگاه ما را به ارتکادات و فهم گذشتگان محدود کرده‌است و پویایی در توسعه‌ی دانش را به‌همراه ندارد. به این دلیل که رابطه‌ی فقه و انگاره‌ی کلی فقه درباره‌ی هنر روشن نیست و قدمای از فقها، موضوعات مورد نظر را نه از منظر هنر بلکه در ضمن ابواب صلاة، مکاسب محرّمه و... تحقیق نموده‌اند. اشکال این روش که به‌صورت مرسوم در بسیاری از فقهای مضاف دنبال می‌شود، آن است که در این رویکرد همان موضوعات گذشته را در بسته‌بندی جدید به نام فقه مضاف تدوین و تنظیم می‌کنند و ظرفیت تازه و اتّفاق جدیدی حاصل نمی‌شود.

۲. شیوه‌ی دیگر آن‌که با نگاه به موضوع هنر بما هو هنر، موضوعات را بسط داده‌است و به فقه عرضه شود. برای توسعه‌ی دانش فقه، هنر الگویی نیاز است که با قاعده‌مندی، هندسه‌گرایی و اولویّت‌سنجی، قواعد حاکم بر توسعه‌ی دانش فقه هنر را پایه‌ریزی نماید. در این رویکرد، نظام مفاهیم و متغیرها با شناسایی مسائل و موضوعات نوپدید در سه ساحت محتوا و پیام، فرم و قالب بررسی شده و نیز در سه سطح تولید، توزیع و مصرف مورد واکاوی قرار گرفته‌است و مناشی هنر همچون هنرمند، فنّآوری و زیرساخت، خدمات و کارگزاری هنری به‌عنوان مسائل مطروحه در دانش فقه هنر است که مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

با بررسی پیشینه‌ی تحقیق، هیچ اثری در ارانه‌ی جامع تطوّر فقه هنر در حوزه‌های علمیّه یافت نشد و تنها تک‌نگاره‌هایی در موضوعات و تعینات هنری بدون اشاره به فرایند فقه هنر مشاهده گردید؛ لذا تلاش این تحقیق ارانه‌ی گزارش نسبتاً جامع و کاملی از فرایند تطوّرات فقه هنر در سده‌ی اخیر حوزه‌ی علمیّه‌ی قم است.

مفهوم‌شناسی

در ادامه سه مفهوم هنر، فقه و فقه هنر تبیین مفهومی می‌شود.

۱. هنر

وقتی سخن از فقه و هنر به میان می‌آید باید منظور از هنر مشخص شود که هرگونه زیبایی، مورد نظر است یا آنچه در جوامع به‌عنوان اثر هنری شناخته می‌شود، یا همان

برساخت اجتماعی هنر موضوع بحث و بررسی است. هردو معنای مورد نظر از هنر، با چالش‌های انبوه فکری و نظری روبه‌رو هستند که برای تعیین موضوع هنر در این نوشتار، پرداخت حداقلی به آنها ضرورت می‌یابد.

هنر در لغت به علم، معرفت، دانش، فضل، فضیلت و کمال، (نفیسی، بی‌تا، ۵: ۳۹۷۴) همچنین کیاست، فراست و زیرکی معنا شده‌است. (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۵: ۲۳۵۶۷) تعاریف زیر، برخی از دیدگاه‌هایی است که پیرامون مفهوم اصطلاحی هنر ارائه شده است:

هنر، کوششی است برای آفرینش صور لذت‌بخشی که حس تشخیص زیبایی ما را ارضا کند و این حس وقتی راضی می‌شود که ما نوعی وحدت یا هماهنگی حاصل از روابط صوری در مدرکات حس خود دریافت کرده باشیم. (هربرت، ۱۳۹۳: ۲)

هنر، تجلی احساسات نیرومندی است که انسان آنها را تجربه کرده‌است، این تجلی ظاهری به‌وسیله‌ی خط‌ها، رنگ‌ها، حرکات و اشارات، اصوات و کلمات صورت می‌پذیرد. (همان: ۵)

هنر، وسیله‌ای است برای ثبت و ضبط احساس انسانی در قالب مشخص؛ و نیز انتقال آن در خارج از عوامل ذهن و همچنین تفهیم آن احساس به دیگران. (صبور اردوبادی، ۱۳۸۹: ۳۳)

هنر، یک فعالیت انسانی و عبارت است از این‌که فردی آگاهانه و به یاری علائم مشخصه‌ی ظاهری، احساساتی را که خود تجربه کرده‌است، به دیگران انتقال دهد، به طوری که این احساسات به ایشان سرایت کند و آنها این احساسات را تجربه کنند و از همان مراحل حسی که او گذشته‌است، بگذرند. (هربرت، ۱۳۹۳: ۵۷)

دانشنامه‌ی بریتانیکا هنر را به‌عنوان «استفاده از توانایی و تخیل در خلق آثار زیبا، محیطی یا تجاری که می‌توان با دیگران تقسیم کرد» تعریف می‌کند، و سپس چنین اضافه می‌کند: «البته هیچ توافق جامعی از این‌که چه چیزی اساس هنر را تشکیل می‌دهد، وجود ندارد.» (ویکی‌پدیا، مدخل هنر، به نقل از: Stephen Davies (۱۹۹۱).

(Definitions of Art. Cornell University Press)

امروزه هنرها را به هفت دسته‌ی کلی تقسیم می‌کنند که عبارتند از: هنرهای

موسیقی، ترسیمی، نمایشی، حرکات نمایشی، تجسّمی، ادبی، هنر هفتم و صنعت سینما.

این‌که دستگاه فقهات تا چه حدّ و مرزی و نیز در چه گونه‌ای از اقسام هنر ورود پیدا کرده و مسائل مبتلابه جامعه‌ی هنری را تفقّه حکمی نموده‌است، موضوعی است که باید مورد بررسی و آسیب‌شناسی قرار گیرد.

۲. فقه

واژه‌ی فقه در لغت به معنای فهمیدن یا علم پیدا کردن به یک موضوع و فهم آن، دانستن، ادراک و علم آمده‌است. (ابن منظور، ۱۸۸۲ق، ۱۹: ۴۹۹) ابن اثیر در معنای «فقه» می‌گوید: «الفقه فی الاصل: الفهم واشتقاقه من الشّق و الفتح؛ فقه در اصل به معنای فهم است و از شکافتن و گشودن مشتق شده‌است». (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ۹: ۵۶۴)

واژه‌ی فقه در اصطلاح نیز به سه معنای عام، خاص و اخص آمده‌است. مقصود از اصطلاح عام، تمامی معارف و احکام دینی است که از طرف خداوند در زمینه‌های اعتقادی، اخلاقی و فروع عملی نازل شده‌است. (تهانوی، ۱۳۷۵، ۹: ۵۲۳) البتّه در اینجا بعید نیست که اختصاص یافتن معنای فقه به علم دین، متأثر از کاربرد قرآنی و روایی فقه باشد؛ زیرا در قرآن و روایات بر تفقّه در دین زیاد تأکید شده‌است و خود این تأکید زیاد می‌تواند سبب نقل به این معنای عام شده باشد. معنای خاص از فقه نیز شامل احکام شرعی و فرعی عملی است که عبادات، معاملات، مسائل حقوقی، کیفری، تجاری و... است که بخشی از آن در رساله‌های عملیه به صورت فتوا دیده می‌شود.

در معنای اخص، «علم فقه» مقصود است و معروف‌ترین تعریف برای «علم فقه» عبارت است از: «الْفِقْهُ هُوَ الْعِلْمُ بِالْأَحْكَامِ الشَّرْعِيَةِ الْفُرْعِيَّةِ عَنْ أَدِلَّتِهَا التَّفْصِيلِيَّةِ»؛ فقه، علم به احکام شرعی فرعی از روی ادلّه‌ی تفصیلی است. (عاملی (شهید اول)، ۱۴۱۹ق، ۱: ۵۱)

کلمه‌ی «فقه» به تدریج، در اصطلاح علما، به خصوص فقها، فقط به «فقه

الاحکام» اختصاص یافته است و امروزه از کلمه‌ی «فقه» فقط مسائل عملی اسلام از واجب و حرام و مانند آنها به نظر می‌آید. به عبارتی، علمای اسلام با الهام از برخی روایات، تعالیم اسلامی را به سه بخش «عقاید»، «اخلاق» و «احکام و قوانین عملی» تقسیم کرده‌اند. آنان کلمه‌ی «فقه» را فقط در مورد «احکام و قوانین عملی اسلام» به کار برده‌اند.

به هر حال، در اصطلاح اصولی‌ها و فقها، فقه مجموعه‌ای از قوانین، دستورات و امر و نهی‌هایی است که فقیه، از منابع و ادله‌ی تفصیلی آن استنباط می‌کند و موضع عملی‌بندگان را در برابر خالق رقم می‌زند و به او می‌آموزد که چه عکس‌العملی در مقابل مولای حقیقی‌اش داشته باشد.

۳. فقه هنر (فقه الفن)

برخی از فقهای معاصر می‌نویسند: «به نظر می‌رسد «فقه هنر» را باید زیرمجموعه‌ی «فقه اجتماعی» قرار دهیم. فقه اجتماعی در مقابل «فقه فردی» قرار دارد. موضوع فقه اجتماعی، اشخاص نیست؛ بلکه جامعه یا بخشی از کارهای گروهی را دربرمی‌گیرد». (فاضل لنکرانی، پاییز ۱۳۹۶، شماره ۱۰)

برخی دیگر بر این باورند که مراد از فقه هنر، استنباط نگاه هنجاری و دستوری دین (شریعت) به پدیده‌ی هنر است. ایشان معتقد هستند که در پدیده‌ی هنر (به دلیل کثرت تعینات هنری) مدیریت ادله بسیار دشوار است؛ از یک سو اسناد شرعی فراوان است و از سوی دیگر در پاره‌ای موارد در اسناد، هم‌سویی وجود ندارد. ضرورت پرداخت به مسئله‌ی فقه هنر، هنگامی خود را نشان می‌دهد که نگاهی به کتاب‌ها، مقاله‌ها، سخنرانی‌ها و مصاحبه‌ها بیندازیم. نقصان و غیرجامع بودن برخی نگاه‌ها گویای تمرکز اندک بر این موضوع است و پیچیدگی خاص این پدیده، مباحث فراوانی می‌طلبد. بسیاری از ظرفیت‌ها مانند نصوص مبین، مقاصد در نظر گرفته نشده‌اند و گاهی به دلایلی قابل نقد، این ظرفیت‌ها کنار گذاشته می‌شوند. (رشاد، زمستان ۱۳۹۴، شماره ۷۸)

با بررسی تعاریف فقه و هنر به صورت مستقل و منحاض، در این مختصر، ترکیب

فقه هنر به صورت انضمامی بررسی می‌شود.

به نظر نگارنده‌ها «فقه هنر» شاخه‌ای از علم فقه است که از طرفی به کشف و استنباط احکام شرعی (اعمّ از تکلیفی و وضعی) مربوط به ذات هنر، خلق هنری، رفتارهای هنرمند، مخاطبان اثر هنری، ابزارهای انتقال هنر، نهادهای هنری و محتوای هنر می‌پردازد و قلمرو، ضوابط شرعی و احکام الزامی و غیرالزامی در خصوص فرآیند هنر را برای مکلفان حقیقی و حقوقی مشخص می‌نماید. فقه هنر در حقیقت تلاش روشمند برای رسیدن به احکام الهی از ادله‌ی قطعی است تا دستورات شرعی مرتبط با مسائل و موضوعات رسانه‌ها در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی تعیین گردد. به عبارت دیگر، فقه هنر، تکالیف شرعی مکلفین را، در دو سطح خرد و کلان جهت آفرینش، نشر و مصرف اثر هنری، تعیین کرده‌است و ضوابط آن را براساس منابع و ادله‌ی معتبر شرعی، تبیین و توصیف می‌کند. بنابراین، مراد از فقه هنر، استنباط نگاه هنجاری و دستوری دین (شریعت) به پدیده‌ی هنر است.

سیر تطوّرات فقه هنر

پس از بررسی مفهومی به سیر تطوّرات فقه هنر در سه دوره پرداخته می‌شود.

۱. دوره‌ی اوّل: پیشینه‌ی مسائل فقه هنر در منابع فقهی

با توجه به تبعی کوتاه در آثار فقها به خصوص فقهای متأخر و معاصر، هیچ بابی تحت عنوان فقه هنر در میراث فقهی رایج وجود ندارد و فقها به مناسبت بررسی موضوعات مرتبط با مکاسب محرّمه تنها به برخی از مباحث فقه هنر آن‌هم نه با رویکرد هنر، بلکه با رویکرد معاملات و تجارت و در بعضی از موارد در باب عبادات، آن را بیان فرموده‌اند. بنابراین، تتبع، پنج موضوع از مصادیق هنر است که در فقه به طور متداول محل بحث بوده‌است. این موارد عبارتند از: شعر، نقاشی، مجسمه‌سازی، غنا و موسیقی که بیشترین مباحث فقهی حول محور آنها بوده‌است. همچنین موضوعاتی مثل زینت لباس، آرایش و تدلیس و... در ابواب مختلف همانند: طهارت، صلاة، متاجر، مکاسب محرّمه، بنا بر جنبه‌های کاربردی هریک از

این عناوین مذکور، بدان پرداخته شده است:

۱. روایات فراوانی از پیامبر (ص) و امامان معصوم (ع) داریم که در مورد شعر، زبان به ستایش گشوده‌اند. (برقی، ۱۳۷۴، ۲: ۳۵۸؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ۷: ۴۰۳ و ۱۴: ۵۷۹) در ضمن حدیث معروف از پیامبر (ص) «إِنَّ مَنْ الشُّعْرَ لِحِكْمَةٍ»، (ابن بابویه، ۱۳۸۴، ۴: ۳۷۹) چنین نقل شده است: زمانی که آیه‌ی «وَ الشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ» نازل شد، برخی شاعران نزد رسول خدا (ص) آمدند و با گریه گفتند: ما شاعر هستیم و این آیه نازل شده است. حضرت فرمودند: مگر پس از آیه را نخواندید: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا». (شعرا: ۲۲۷)

در برخی از روایات آمده است که اگر کسی بیت شعری درباره‌ی امام حسین (ع) بسراید، بگیرد یا بگریاند، بهشت بر او واجب می‌شود. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۰۵؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ۱۴: ۵۷۶) شاعرانی مانند دعبل خدمت امام رضا (ع) می‌آمدند. امام پس از خواندن شعر، ششصد دینار به او دادند و دعبل گفت: من برای پول شعر نگفتم؛ اگر می‌شود حضرت پیراهن خود را به من بدهند. (ابن بابویه، ۱۳۸۹، ۲: ۲۶۴-۲۶۳)

از سوی دیگر، سیره‌ی برخی بزرگان بر اهتمام به شعر است. بزرگانی مانند: کلینی، صدوق، سیّد مرتضی و مفسّر معروف عیاشی، کتاب شعر دارند. سیّد مجدّد میرزای شیرازی، هنگام شعر سرودن سیّد حیدر حلّی، دست این شاعر را می‌بوسد. (امینی، بی‌تا، ۲: ۲۴-۲۳)

در برخی از روایات فرموده‌اند: منظور از شعرا، کسانی نیستند که شعر می‌گویند؛ بلکه کسانی هستند که دین خدا را تغییر می‌دهند و حرف‌های ناحساب می‌زنند؛ «نَزَلَتْ فِي الَّذِينَ غَيَّرُوا دِينَ اللَّهِ». (قمی، ۱۳۸۷، ۲: ۱۲۵؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ۲۷: ۱۳۲) حضرت سپس می‌فرمایند: «هَلْ رَأَيْتُمْ شَاعِرًا قَطُّ تَبِعَهُ أَحَدٌ؟» (قمی، ۱۳۸۷، ۲: ۱۲۵) چون پس از آن می‌گوید: «يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ». حضرت بسیار دقیق استدلال کرده و می‌فرمایند: مگر شما چند شاعر دارید که پیرو داشته باشند؟ ممکن است شاعران را بسیار ستایش کنند و به آنان صله دهند؛ ولی این‌ها رهبر یک جریان اجتماعی نبودند تا پیرو داشته باشند. حضرت

می‌فرمایند: این‌ها کسانی هستند که دین خدا را منحرف می‌کنند و سپس گروهی در پی آنها راه می‌افتند.

۲. عمده‌ی فقهای شیعه و سنی بحث از احکام مجسمه و نقاشی را در کتاب (صلاة)، باب لباس نمازگزار، مکان نمازگزار، و احکام مساجد مطرح کرده‌اند و به مسائلی از قبیل: حکم نمازگزاردن با لباس و انگشتر دارای صورت و عکس و نمازگزاردن در مکانی که مجسمه یا عکس بر در و دیوار آن نصب شده باشد و حکم تزئین و زینت‌کاری مساجد توسط نقاشی، رنگ‌آمیزی، مجسمه‌سازی و مانند آن پرداخته‌اند.

۳. بعضی از فقهای شیعه مانند: شیخ طوسی و علامه حلی بخشی از مسائل مربوط به مجسمه و نقاشی و حکم نگهداری و به‌کارگیری آن را در «کتاب النکاح»، باب الولیمة مطرح کرده‌اند. (نجفی، بی‌تا، ۸: ۳۸۳-۳۹۴؛ حائری یزدی، ۱۴۰۴ق: ۶۵-۴۹) اما بیشتر فقهای اهل سنت مسئله را در این کتاب بحث کرده‌اند و ظاهراً شیخ طوسی در «مبسوط» و علامه در «تذکره» نیز به تبع آنان چنین روشی پیش گرفته‌اند.

۴. در کتاب‌های روایی، اعم از شیعه و سنی، روایات مربوط به مسئله‌ی مجسمه‌سازی و نقاشی و بیان احکام آن در جاهای گوناگونی مطرح شده‌است. مانند: «کتاب الطهارة»، باب احکام دفن و آداب آن و «کتاب الصلاة» باب لباس نمازگزار، باب مکان نمازگزار، باب احکام مساجد، باب احکام مساکن و خانه‌سازی؛ «کتاب المتاجر» باب مکاسب محرّمه؛ «کتاب الرّی و التّجمل» باب الفرش و باب تزویق البیوت و «کتاب اللباس» و... که به مناسبت‌هایی بعضی روایات مسئله مطرح شده‌است.

۵. بسیاری از فقهای شیعه مسئله‌ی مجسمه و نقاشی و حکم خرید و فروش و نگهداری آن را در «کتاب المتاجر» باب معاملات و مکاسب محرّمه عنوان کرده‌اند. (خمینی، ۱۴۱۵ق، ۱: ۱۶۴-۱۷۲؛ حسینی، ۱۳۷۴: ۱۷-۳۳) به‌عنوان نمونه، شیخ انصاری در کتاب «مکاسب» به ذکر مکاسب حرام می‌پردازد و در نوع دوم از مکاسب محرّمه به‌خاطر قصد حرام از آن شغل‌ها می‌باشد (انصاری، ۱۴۱۵ق، ۱: ۵۹) که یکی از این مشاغل حرام، ساختن بت و صلیب و صورت‌های مجسم و آلات قمار و لهو و لعب

است. (انصاری، ۱۴۱۵ق، ۱: ۶۵-۵۹)

نوع دیگر از مکاسب محرّمه تدلیس ماشطه است؛ (همان: ۸۲) به این معنا که آرایشگر، زنی را به شکلی آرایش کند که صورت اصلی او معلوم نشود؛ یعنی زیبایی‌هایی را در وی بنمایاند که وجود ندارد و سپس او را شوهر دهند یا اگر کنیز است، بفروشند. همچنین حرمت زینت مردان به آنچه مختصّ به زنان است، این‌چنین است. (همان: ۸۷)

یکی دیگر از محرّمات، تشبیب است و به تبع آن کسب درآمد از آن نیز حرام می‌شود. معنای تشبیب عبارت است از ذکر زیبایی‌های زن (اجنبی یا نامحرم) یا پسرپچه و اظهار عشق به آنان در شعر. (همان: ۸۹-۸۸) از جمله مشاغل حرام، تصویرگری و نقاشی موجودات دارای روح است. (همان: ۹۰) همچنین غنا یکی دیگر از مکاسب محرّمه می‌باشد. (همان: ۱۴۰) شیخ انصاری در ادامه به مسئله‌ی کذب و حرمت آن اشاره می‌کند و روشن است که غیبت و دشنام و قمار و کذب (همان: ۱۶۰-۲۰۵) مسئله‌ی اصلی فقه هنر نیستند؛ لکن این موضوعات جزو مسائل هنر می‌توانند باشند و از باب تطبیق در فقه هنر، به‌طور غیرمستقیم کاربرد فراوانی دارند.

همچنین لهو و لعب و لغو نیز به‌طور غیرمستقیم در فقه هنر جریان دارد. (همان: ۲۰۸) اعانه بر ظلم و مدح کسی که مستحقّ مدح نباشد و یا آن‌که مستحقّ ذم باشد. (همان: ۲۱۲-۲۱۶) این بحث نیز در آثار نمایشی و هنری کاربرد فراوانی خواهد داشت؛ کما این‌که در مسائل غیر از هنر نیز ساری و جاری است. هجو مؤمن به‌معنای عیب‌جویی و سخن‌چینی و بیان عیوب افراد به یکدیگر (همان: ۲۳۹) نیز یکی از موضوعاتی است که در فقه هنر کاربرد فراوانی دارد.

از فقهای معاصر که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به مسائل مرتبط با فقه هنر پرداخته‌اند، امام خمینی در مبحث خرید و فروش بت‌ها، به موارد بطلان و صحّت صورتهای مختلف مجسمه‌سازی اشاره کرده‌اند. (خمینی، ۱۴۱۵ق، ۱: ۱۶۴-۱۷۲) همچنین ایشان در مورد صفتی که ممکن است سبب حرمت بیع شود، به کنیز مغنیه اشاره می‌کنند و روایات غنا و مباحثی کوتاه نسبت به این بحث را ایراد می‌کنند. (همان: ۱۸۵-۱۹۲) مرحوم امام خمینی در چهارمین قسم از مکاسب محرّمه (اکتساب و

کسب درآمد از آنچه که به خودی خود حرام است) به مباحث حرمت تصویرسازی و غنا (به‌طور مفصّل) و غیبت پرداخته‌اند که دو قسم اوّل به‌طور مستقیم و در مورد غیبت به‌طور غیرمستقیم با فقه هنر در ارتباط است. (همان: ۲۵۰-۴۸۰) امام خمینی در جلد دوّم مکاسب محرّمه نیز، به مباحثی همچون کذب و یاری‌رساندن به ظالم اشاره دارد که در فقه هنر همچون آثار نمایشی و شعر و داستان، کاربرد فراوانی دارند. (همان، ۲: ۴۸-۱۵۸)

بی‌شک سایر اعلام و اساتید که به بیان این ابواب در درس خارج خود یا تألیفات خود پرداخته‌اند، به نوعی مسائل مرتبط با فقه هنر را تشریح و تحلیل کرده‌اند. گرچه به‌بعد هنری آن توجّه نداشته‌اند که اگر براساس موضوع‌شناسی از منظر هنری پردازش می‌فرمودند، ابعاد و لایه‌های عمیق‌تر در مقیاس کلان قابلیت توسعه‌ی فقهی پیدا می‌کرد. به‌عنوان نمونه، در مسئله‌ی فقه هنر همین نوع نگاه کلان هنری به موضوعات فقه هنر سبب بروز حکمی متفاوت می‌شود.

به‌عنوان نمونه، آیا کاریکاتور یا نقاشی‌های فانتری که حاوی ترویج افکاری خاص همانند خشونت یا پوچ‌گرایی هستند، ملحق به نقاشیهای عصر معصوم می‌باشند و در صورتی که ذوات ارواح نباشند، ایرادی ندارد و اصل اباحه جاری می‌شود یا آن‌که در این نوع نقاشیها اصالة‌الحذری می‌شویم و برطبق فلسفه و اهدافی که برای این نوع نقاشی در نظر گرفته می‌شود، موضوع جدیدی محسوب شده و کشیدن آن حرام است؟ بنابراین، ارائه‌ی روش‌شناسی مناسب و گذار از فقه رایج به فقه‌های تخصصی و موضوع‌شناسی و فهم موضوعات رسانهای جدید، بسیار لازم و ضروری است.

در همین دوره، عنوان فقهی تصویر، جوهره‌ی بحث است؛^۱ که در باب تجارت، بخش مکاسب محرّمه بحث شده است. در حرمت نقاشی صورت موجودات ذی‌روح بلکه غیر ذی‌روح مانند درختان و نیز ساختن مجسمه‌ی آنها، اختلاف است؛ هرچند بسیاری از فقها نسبت به موجودات غیر ذی‌روح به‌ویژه نقاشی آنها قائل به جواز هستند. (نجفی، بی‌تا، ۲۲: ۴۲-۴۳؛ انصاری، ۱۴۱۵ق، ۱: ۱۸۳-۱۸۸؛ روحانی، ۱۳۷۱، ۱۴: ۲۱۸)

۱. واژه‌هایی که درباره‌ی تصویر در قرآن و روایات ذکر شده‌اند عبارتند از: صورت، تصویر، تمثال، تمثیل و نقش.

این‌که تصویر یا صورت به این معنا مرادف با تمثال است یا آن‌که صورت اختصاص به موجودات دارای روح دارد و تمثال اعم از آن می‌باشد و یا برعکس، اختلاف است. (نجفی، بی‌تا، ۸: ۲۷۴-۲۷۶ و ۳۸۳-۳۸۴)

در میراث فقهی نمازخواندن با لباس یا انگشتری که نقش دارد، بنابر مشهور مکروه است. همچنین در این‌که کراهت محدود به تصاویر دارای روح است و یا شامل تصاویر غیر ذی‌روح نیز می‌شود، اختلاف است. (نجفی، بی‌تا، ۸: ۲۷۰ و ۲۷۴-۲۷۶؛ فاضل موحدی لنگرانی، ۱۳۸۵: ۱۳۹) قول برخی قدما به حرمت است. (طوسی، ۱۴۰۰: ۹۹)

همچنین نمازگزاردن در مقابل تصویر ذی‌روح بنابر مشهور کراهت دارد. (نجفی، بی‌تا، ۸: ۳۸۳-۳۸۷) در این‌که کراهت، تنها به وجود تصویر در مقابل نمازگزار محدود می‌شود یا صرف بودن آن در اتاق موجب کراهت خواهد بود، هرچند مقابل نمازگزار نباشد، اختلاف است. (نجفی، بی‌تا، ۸: ۳۸۸-۳۹۳) کراهت با تغییر صورت به گونه‌ای که عنوان تصویر موجود ذی‌روح بر آن صادق نباشد و یا پوشاندن آن، رفع می‌گردد. (مؤمن قمی، بی‌تا، ۲: ۳۹۱-۳۹۲)

همچنین در این دوره مجسمه‌سازی به‌عنوان شاخه‌ای از هنرهای تجسمی که به بازنمایی اشیاء واقعی یا خیالی با مواد جامد نظیر چوب، سنگ و فلز در سه بُعد می‌پردازد، (کارتز، ۱۳۸۶: ۳۷۷-۳۷۸) از اموری است که حکم فقهی شامل آن شده است. عمل مجسمه‌سازی به‌عنوان یکی از افعال مکلف، از موضوعاتی است که در فقه مورد بحث واقع شده است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۷، ۲: ۵۰۷-۵۰۸) احکام فقهی مرتبط با مجسمه و مجسمه‌سازی در ابواب مختلفی مانند باب صلاة، درباره‌ی لباس و مکان نمازگزار و احکام مساجد (نجفی، بی‌تا، ۸: ۳۸۳-۳۹۴) و همچنین در احکام فقهی مربوط به خرید و فروش، (مکاسب محرّمه) بحث شده است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۷، ۲: ۵۰۷-۵۰۸)

در منابع روایی شیعه (ر. ک. حرّعاملی، ۱۴۱۶ق، ۵: ۱۷۴-۱۷۶) و اهل سنت (ر. ک. احمدبن حنبل، ۱۴۱۶ق، ۴: ۶۵؛ بخاری، ۱۴۲۲ق، ۳: ۱۳۶) و همچنین در کلام فقها (طوسی، ۱۴۰۰: ۳۶۳؛ حلی، ۱۴۱۰ق، ۲: ۲۱۵؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ۳: ۱۲۶؛ نجفی، بی‌تا، ۸: ۳۸۳-

۳۹۴) عناوینی مانند «تمثال»، «صورت» و یا «تصویر» به‌کار رفته‌است که هم به‌معنای مجسمه و هم نقاشی به‌کار می‌رود. (عابدین‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۶-۵۴) موضوع فقهی مجسمه‌سازی، علاوه بر جنبه‌ی هنری، در مصادیقی چون عروسک‌سازی برای بازی کودکان، ربات‌سازی و ساخت نمونک ۱ انسان و اعضا و جوارح، برای آموزش‌های پزشکی و... جریان دارد.

فقه‌ها درباره‌ی حکم مجسمه‌سازی دیدگاه‌های متفاوتی دارند. برخی از فقه‌های شیعه بر این نظر هستند که ساختن مجسمه‌ی موجودات جاندار مانند: انسان و حیوان، حرام است. (ر.ک. طوسی، ۱۴۰۰: ۳۶۳؛ حلی، ۱۴۱۰: ۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۳؛ محقق سبزواری، ۱۳۸۱: ۸۸؛ خمینی، ۱۳۹۰: ۴۹۶؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۷: ۱؛ ۱۵۸: صافی گلپایگانی، ۱۳۸۵: ۴۰۹) بنابر نظر برخی دیگر، مجسمه‌سازی حرام نیست؛ اعم از این‌که جاندار باشد یا بی‌جان. (طوسی، ۱۴۰۰: ۱؛ ۲۳۶-۲۳۷؛ طبرسی، ۱۴۱۵: ۱؛ ۲۳۳: ر.ک. الهامی، ۱۳۸۱: ۱۶۰)

برخی نیز ساخت مجسمه‌ی غیرکامل یا نیم‌تنه از انسان و سایر حیوانات را جایز دانسته‌اند؛ (خامنه‌ای، ۱۴۲۰: ۲؛ ۵۱) برخی، مجسمه‌سازی به‌وسیله‌ی دست را حرام دانسته‌اند؛ اما اگر به‌وسیله‌ی دستگاه ساخته شود را حرام نمی‌دانند. (خمینی، ۱۴۱۵: ۱؛ ۱۷۷) برخی دیگر، عروسک و مجسمه‌هایی که جنبه‌ی اسباب‌بازی دارند و مجسمه‌هایی که برای آموزش‌های پزشکی جایگزین تشریح بدن انسان می‌گردند و همچنین ربات‌هایی که برای نیازهای زندگی بشری ساخته می‌شوند را از حکم حرمت مجسمه‌سازی استثنا کرده‌اند. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷: ۳؛ ۱۶۸) برخی نیز ساخت آن را حرام، ولی نگهداری و خرید و فروش آن را جایز می‌دانند.^۲

۲. دوره‌ی دوم: آغاز تک‌نگاری‌های مستقل در مسائل فقه هنر

از قدیم‌الایام بزرگان حوزه‌های علمیه، پرچمداران جهاد علمی و پاسخ‌گوی

۱. معادل فارسی ماکت

۲. خرید و فروش و سایر عقود و معاملات در مباحث فقهی نوع اول، ناظر به خود عنوان مجسمه و از احکام تکلیفی و وضعی عنوان مجسمه است و از این روی، در مبحث فقهی نوع اول قابل طرح است؛ اما عقود و معاملات فارغ از عنوان فقهی مجسمه و صرفاً به‌عنوان یک اثر هنری، تاریخی، میراث فرهنگی و... در مباحث نوع چهارم قابل بحث است.

مسائل نوپدید در عرصه‌های مختلف به‌خصوص در زمینه‌ی فرهنگ و هنر را برعهده داشتند. پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی در سال ۱۳۵۷ و بازشدن فضای علمی کشور جهت تولید علم با ضوابط شرعی و نیز با گسترش ابعاد و انواع هنر و ظهور فناوری‌های نوین که موضوعات هنری را در زیست‌بوم زندگی آحاد جامعه تحت عنوان طراح‌ی‌های صنعتی و معماری و نیز هنرهای تکنولوژی پایه‌مانند سینما وارد کرد؛ برخی از فضلا جهت پاسخ به مسائل نوپدید نظام، با په عرصه‌ی فقه پژوهی براساس نظام نیازهای هنری گذاشتند.

در این دوره، از فقه هنر به‌عنوان فقه تخصصی یا فقه مضاف یاد می‌شود. نسبت هنر و فقه از دو ساحت مورد تحقیق قرار می‌گیرد: یکی، ساحت جوهری هنر بدون لحاظ مسائل پیرامونی هنر مانند تخیل وانمودی، احکام جمال، تجمل و زیبایی، انگاره‌ی کلی فقه درباره‌ی آثار و مشاغل هنری و... است. در ساحت دیگر، استنباط احکام شرعی موضوعات واقع در هنر و آثار هنری از قبیل حکم شرعی اشاعه‌ی فحشا از طریق آثار هنری، نمایش چهره‌ی معصومین یا استفاده از کلاه‌گیس برای بانوان در آثار نمایشی و قلمرو مجاز آثار موسیقایی و... است.

در ساحت دوم، برخی از محققان عناوین فقهی مانند کذب، بهتان، اعانه بر اثم، اشاعه‌ی فحشا، وهن و افتراء، تجسس، تشبه به کفار، غیبت، بهتان، تمسخر، کذب بر خدا و رسول، اضلال و... را انتخاب می‌کنند و فعالیت هنری، از حیثی که مشمول آن عنوان است را مورد کنکاش فقهی قرار می‌دهند. در این دوره برخی دیگر از محققین، رشته‌های هنری مانند هنر موسیقی یا رشته‌ی هنرهای نمایشی را معیار و مبنای بررسی فقهی خود قرار داده و به حکم‌شناسی آن می‌پردازند.

به هر روی فقه‌پژوهان معاصر، پژوهش‌های فقه هنر در موضوعات مختلف را با نگاهی متفاوت، تدوین کرده‌اند که مهمترین آنها در ذیل ارائه می‌شود.

۱-۲. کتاب‌ها

۱. فقه هنر در دایره‌ی مسئله و گفتمان، اسماعیل آقابابایی، ۱۴۰۲، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

در این تحقیق آمده‌است که هنر یعنی تبدیل امر ذهنی به عینی و خلق آثار هنری. از دیرباز فقه را در موضوعات مختلف هنر به پاسخ‌گویی طلبیده و گاه به پویایی فقه دامن زده‌اند. نوشته‌ی حاضر با عنوان فقه هنر، در دایره‌ی مسئله و پرسمان، حاصل چهار نشست علمی است: اسم‌گرایی، کارکردگرایی و هویت‌گرایی در فقه و هنر؛ نقش انگیزه و محتوا در حلیّت و حرمت هنر؛ آزادی بیان با تأکید بر آفرینش‌های هنری؛ بازی‌های رایانه‌ای، چپستی، ضرورت‌ها و چالش‌های فقهی. در این نشست‌ها، صاحب‌نظران در دو مرحله‌ی موضوع‌شناسی و حکم‌شناسی، علاوه بر پاسخ‌گویی به برخی مسائل، چالش‌هایی را برای بررسی بیشتر و برداشتن گام‌های بعدی مطرح کرده‌اند.

۲. مجموعه گفتارهای فقه رسانه و ارتباطات، علی‌نهادی، ۱۳۹۸، به نشر. محقق معتقد است که امروزه با گسترش وسایل ارتباط جمعی، فرصت جدیدی برای دوستداران و علاقمندان انقلاب اسلامی و منادیان مکتب اهل بیت به‌وجود آمده تا قدرت تمدنی، فرهنگی و محتوای غنی تفکر توحیدی را جهانی سازند و پا را از مرزهای جغرافیایی و سیاسی فراتر گذاشته و گامی بلند در مواجهه با اندیشه‌های انحرافی و انحطاطی بردارند. این کتاب مجموعه‌ی درس‌گفتارهای مؤلف است که از سال ۱۳۸۷، درسی خارج تحت عنوان فقه رسانه را در حوزه‌ی علمیّه‌ی مشهد مقدّس داشته و از سال ۱۳۹۴ در حوزه‌ی مقدّسه‌ی قم ارائه کرده‌است.

۳. نظام مسائل فقه هنر و رسانه، علی‌نهادی، ۱۳۹۹، قم، نشر مرکز فقهی ائمّه‌ی اطهار (ع).

چکامه‌ی این تحقیق آن است که با توجه به گستردگی و توسعه‌ی روزافزون رسانه‌ها و تقویت گفتمان هنری در جهان امروز، نظام‌مسائل فقه هنر و رسانه، مجموعه‌ی مسائل، دغدغه‌ها و نیازهایی است که بشر امروز در زندگی خود در حیطه‌های فقهی و دستوری دین با آنها روبه‌رو است و برای دستیابی به پاسخ آنها می‌کوشد. نظام مسائل فقهی هنر و رسانه درصدد برقراری روابط و تدوین ضوابط شرعی میان مسائل هنری و رسانه‌ای با احکام فقهی شکل می‌گیرد.

۴. مجموعه مقالات دومیین همایش ملی فقه هنر، مهدی هم‌زاده ابیانه و هادی جهانگشای اباجلو، ۱۳۹۷، قم، نشر مدرسه‌ی اسلامی هنر.

در این کتاب مجموعه مقالات در سه محور ارائه شده‌اند: محور اول، «فلسفه‌ی فقه هنر» نام دارد و مشتمل بر این مقالات است: «اسم‌گرایی، کارکردگرایی و هویت‌گرایی در فقه هنر»، ابوالقاسم علی‌دوست و هادی جهانگشای اباجلو؛ «موضوعات و ملاکات حکم در فقه هنر»، آیت‌الله محمدجواد فاضل لنکرانی؛ «ذاتی و عرضی در احکام هنر بحثی روش‌شناختی»، آیت‌الله سید مصطفی محقق داماد و هادی جهانگشای اباجلو؛ «پدیده‌ی هنری و معیار مواجهه‌ی فقهی»، مهدی هم‌زاده ابیانه؛ «مبانی انسان‌شناختی فقه هنر»، ابوالحسن حسینی.

در محور دوم با عنوان «فقه رفتار و آثار هنری» این مقالات به چاپ رسیده است: «آزادی، ابراز خلق هنری و حدود آن»، محمود حکمت‌نیا و مهدی غیاثوند؛ «مطالعه‌ی تطبیقی نقیضه‌گویی در آثار ادبی و هنری؛ هدف کپی‌رایت یا نقض کپی‌رایت!»، سید حسن شبیری (زنجان‌ی)؛ «بررسی استفاده از تعینات هنر در اماکن و شعائر اسلامی»، سیف‌الله صرامی؛ «بررسی فقهی حق هنر برای کودک»، محمد مهدی مقدادی؛ «الگوریتم برون‌رفت از تراحم حقوق هنری»، محمد عشایری‌منفرد؛ «تعلق حکم فقهی به زیبایی در مسئله‌ی مرجحات امام جماعت از منظر فقه امامیه و زیبایی‌شناسی صدرالمتألهین»، مهدی جلیلی خامنه؛ «بررسی اندیشه‌ی اهل سنت در جواز یا عدم‌جواز غنا با تکیه بر آرای ابوحامد غزالی و ابن تیمیه»، محمدحسین عبدلی آشتیانی.

محور سوم «حکومت و هنر» نام دارد و حاوی این مقالات است: «فقه حکومتی و هنر»، احمد واعظی؛ «بررسی امکان تجربه‌ی زیبایی‌شناختی به مثابه حق فقهی و تحلیل ابعاد و لوازم آن»، احمد شهدادی؛ «تقنین در حوزه‌ی هنر»، سید احمد حبیب‌نژاد؛ «تأثیر هنر بر حکومت‌داری مؤثر در دولت مبتنی بر جمهوریت و اسلامیت در ایران»، محمد یکرنگی و حمیدرضا ائیمی؛ «بررسی و نقد سازوکار نظارت شرعی در نظام حقوقی اعطای مجوز نشر آثار هنری»، اکبر طلابکی.

۵. واکاوی سینمای دینی و نظام مسائل فقه هنر هفتم، علی نهاوندی، ۱۴۰۱، نشر مرکز فقهی ائمه‌ی اطهار (ع).

نویسنده بر این باور است که امروزه صنعت سینما و هنر هفتم، به‌عنوان یکی از بنیان‌های مهم فرهنگ‌ساز جامعه، کاربرد شگرفی یافته‌است. فقه شیعه که به‌حق مدّعی پاسخ‌گویی به همه‌ی نیازهای بشری است، باید درمورد سینما، موضعی شفاف، ژرف‌نگر و واقع‌بینانه داشته باشد. تلاش اصلی این تحقیق اگرچه شناسایی و کشف نظام مسائل فقهی این صنعت بزرگ فرهنگ‌ساز و هنر هفتم است؛ لکن در ابتدا به واکاوی مختصری از دیدگاه‌های اندیشمندان معاصر و بزرگان حوزه‌ی دین از مؤلفه‌های سینمای دینی پرداخته می‌شود.

اثرگذاری و نفوذ گسترده‌ی هنر هفتم در ابعاد مختلف بینشی، کنشی و گرایش‌ی در سطح فردی و اجتماعی است که باید فقه در این‌باره اظهارنظر و ضوابط فقهی آن را تبیین کند. لذا شبکه‌ی مسائل فقهی سینما، مجموعه‌مسائل، دغدغه‌ها و نیازهایی است که بشر امروز در زندگی خود در حیطه‌های فقهی و دستوری دین با آنها مواجه است و برای دستیابی به پاسخ آنها تلاش می‌کند. این موضوع، بخش مهمی از محتوای کتاب را به خود اختصاص داده‌است.

۶. مجموعه مقالات نخستین همایش ملی فقه هنر، سیّد محمدحسین نواب، مهدی همزاده ایبانه، هادی جهانگشای اباجلو و ابوالقاسم علیدوست، ۱۴۰۰، قم، نشر مدرسه‌ی اسلامی هنر.

در کتاب حاضر مجموعه مقالات این همایش در سه محور ارائه شده‌اند: محور اوّل، «فلسفه‌ی فقه هنر» نام دارد و محور دوّم فقه هنر (موضوعات جدید) و در محور سوّم بازپژوهی برخی موضوعات فقه هنر همانند: غنا، لهو و موسیقی و... می‌باشد.

۷. فقه هنر (مجمّسه و نقاشی) فقه نو ۲، علیرضا اعرافی، ۱۳۹۰، مؤسسه‌ی اشراق و عرفان، مقرّر: احمد عابدین‌زاده.

در این تحقیق آمده‌است: بی‌شک، فقه جامعه‌ی اسلامی همه‌ی رفتارهای مکلفان از جمله رفتارهای هنری را شامل می‌شود و هریک از کارهای هنری مشمول حکمی

از احکام تکلیفی پنج‌گانه می‌شوند. این کتاب از چهار فصل تشکیل شده است که فصل نخست، تحت عنوان «کلیّات»، ضمن ارائه‌ی تاریخچه‌ی از موضوع به دیدگاه مذاهب مختلف اسلامی در این خصوص اشاره می‌کند. در فصل دوم نیز تحت عنوان «ساخت و ایجاد تصویر»، به بیان انظار اساتید در این مورد اشاره شده و آیات و روایات، مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته‌اند.

در فصل سوم با عنوان «فروعات، حرمت یا کراهت ساخت تصویر»، به مباحثی چون شمول حکم نسبت به صور موجودات خیالی، شمول حکم نسبت به صور مصنوعات بشری و... پرداخته شده است. در فصل چهارم نیز تحت عنوان «نگهداری تصاویر»، مطالبی چون اقوال در مسئله، ادله‌ی حرمت اقتناء روایات منع‌کننده‌ی نگهداری تصاویر، روایات مجوّز نگهداری، اشکالات و پاسخ به آنها مطرح شده است.

۸. فقه تجارت هنر هفتم (اصول، ملاکات و مسائل تجاری صنعت سینما)، علی نه‌اوندی، ۱۴۰۰، نشر مرکز فقهی ائمه‌ی اطهار (ع).

صنعت سینما یا هنر هفتم با نظام مسائل گسترده‌ای که دارد به‌عنوان یکی از قلّه‌های تلاقی رسانه و هنر است و تمام هنرها را در خود جمع کرده است و قابلیت نفوذ و گسترش مباحثی را در عرصه‌ی بین‌المللی دارد. موضوع سینما، مسئله‌ی جدی برای ما است که در عرصه‌های بین‌المللی و جهانی صاحب سبک و نفوذ و محل تلاقی هنرهای مختلف است. یکی از پردرآمدهای صنایع، صنعت سینما است که از آن به صنعت خلاق نام برده می‌شود.

۹. سلسله گفت‌وگوها در باب «فقه هنر»، مهدی هم‌آزاده ایبانه، ۱۳۹۴، قم، نشر

مدرسه‌ی اسلامی هنر.

بیان ابعاد فقهی برخی از هنرها مانند: نقاشی، مجسمه‌سازی، موسیقی و شعر و تبیین زوایای شرعی آن، بخشی از مباحث این کتاب است. در بخش اول این کتاب، شش گفت‌وگو در مورد قالب‌های خاص هنری در چهار هنر مذکور صورت گرفته و از منظری خرد و کلان، چهارچوب فقهی آنها مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

آن‌گاه کلیّاتی در مورد مبانی فقهی هنر و ضوابط و قواعد مربوط به آن ارائه شده و چگونگی استنباط از ادلّه‌ی شرعی در مورد موارد حلال و حرام هنرهای ذکرشده با استناد به روایات معصومین (ع)، مورد بحث و بررسی قرار گرفته و دیدگاه‌های فقه‌های معاصر شیعه در این زمینه با یکدیگر مورد مقایسه و تطبیق قرار گرفته‌است.

۱۰. اندیشه‌های فقهی در عرصه هنر، زهرا گواهی، ۱۳۹۱، تهران، به‌نشر.

این کتاب، مشتمل بر چهار گفتار است و نگارنده، در گفتار نخست، مسئله‌ی غنا و موسیقی را از منظر فقه بررسی کرده و دیدگاه اجتهادی بسیاری از فقها را در این زمینه بیان نموده‌است. در گفتار دوّم، نقّاشی، مجسمه‌سازی و عکّاسی در نظریّه‌های مجتهدان مطالعه شده و در بخش بعدی به موضوع سینما و بازیگری پرداخته شده‌است. آخرین بخش کتاب، مشتمل بر شرح آرای فقه‌های معاصر درباره‌ی کلیّه‌ی امور هنری است.

۱۱. مجموعه مقالات سوّمین همایش ملی فقه هنر، مصطفی دُرّی، نوّاب حضرتی و آیت‌الله ابوالقاسم علیدوست، ۱۴۰۲، مدرسه‌ی فقه هنر.

این کتاب در باب «فقه سینما و تئاتر» در دو عنوان کلی «مقالات فقهی» و «مقالات حقوقی» بیان شده‌است. در این عناوین، موضوعات مهمّی در باب «فقه سینما و تئاتر» مطرح شده‌است:

فلسفه‌ی فقه هنر، حکم شرعی استفاده از کلاه‌گیس برای هنرپیشگان زن در هنرهای نمایشی، روایت‌های تاریخی و چگونگی تصویرگری معصومین در سینما، تخیل به‌مثابه موضوع حکم فقهی در هنرهای نمایشی، تحلیل فقهی معنای تصویر سینمایی، با تأکید بر اجتهاد در معناشناسی شیخ انصاری، چگونگی تجلّی معنا در هنرهای نمایشی و ارتباط آن با مسائل فقهی، اختصاص و جوهات شرعی جهت تولید و ترویج محتوای مذهبی و دینی در آثار هنری، رسانه‌ای و سینمایی، مقایسه‌ی فقهی تعزیه با تئاتر و فیلم، حق بر شهرت، حقوق و الزامات متقابل سینماگران و حکومت دینی.

۱۲. مکاسب محرّمه: محرّمات هنر (جلد ۶)، علیرضا اعرافی، احمد عابدین‌زاده

و حسن حیدرزاده، ۱۳۹۷، مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری اشراق و عرفان.

قسم سوم از نوع چهارم مکاسب محرّمه، محرّمات مربوط به ساحت هنر و حسّ زیبایی خواهی و زیبادوستی انسان است. تجمیع عناوین مربوط به موضوع هنر در مکاسب محرّمه قدمی در راستای ایجاد باب جدید فقهی درباره‌ی هنر است؛ چون کارهای هنری از جمله رفتارهای اختیاری بشری هستند که همانند رفتارهای دیگر او دارای حکم شرعی می‌باشند. از سویی، هنر دامنه‌ی وسیعی از رفتارهای انسانی را دربرمی‌گیرد که این امر ضرورت تأسیس باب فقهی مستقلی درباره‌ی هنر را بیان می‌کند. در این قسمت پنج عنوان از کارهای مربوط به حسّ زیبایی خواهی مطرح می‌شود که به ترتیب عبارتند از: تزئین، پوشیدن طلا و ابریشم توسط مرد، حلق لحیه، تصویر (مجسمه و نقاشی) و غنا.

از دیگر کتاب‌های مرتبط با فقه هنر که فضلالی حوزه تألیف کرده‌اند می‌توان به تحقیقات زیر اشاره کرد:

۱۳. فقه رسانه؛ فقه نمایش، مصطفی درّی و دیگران، ۱۴۰۲، قم، انتشارات دین

و رسانه؛

۱۴. هنر از دیدگاه فقه، ابراهیم زهت، ۱۳۹۵، تهران، نشر سفیر اردهال؛

۱۵. سینما در آئینه‌ی فقه، محمدرضا جبّاران؛

۱۶. موسیقی و غنا در آئینه‌ی فقه، محمدرضا جبّاران؛

۱۷. بازگیری در منابع دینی، اصغر محمّدی همدانی؛

۱۸. پیکر تراشی و نگارگری در فقه، علیرضا فرحناک؛

۱۹. بازگیری زن در آئینه‌ی شریعت، عبدالله عباس آرانی؛

۲۰. میراث فقهی غنا و موسیقی، ۴ جلد، رضا مختاری و محسن صادقی؛

۲۱. موسیقی و غنا در آئینه‌ی فقه، محمّد مروّجی؛

۲۲. التصویر درآسه فقهیه معاصر، علیرضا اعرافی؛

۲۳. موسیقی و غنا در دیدگاه اسلام، محمّداسماعیل نوری؛

۲۴. انسان، غنا، موسیقی، احمد شرف‌خانی؛

۲۵. غنا، موسیقی و رقص در اسلام، مرتضی چیت‌سازیان.

۲-۲. مقاله‌ها

۱. شناخت معنای هنر مبتنی بر روش رایج معناشناسی در فقه، مهدی جعفری و جعفر سرباززاده، زمستان ۱۴۰۱، فصلنامه‌ی پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۸، شماره ۴.
۲. محدوده‌ی آزادی هنرمند در نسبت با حریم خصوصی اشخاص و اصناف، محمّدهادی مفتّح، ۱۳۹۴، مجله‌ی الهیات هنر، شماره ۳.
۳. بررسی جایگاه هنر اسلامی در فقه امامیه با تأکید بر منظر صاحب جواهر و صاحب مسالک، فاطمه حسن‌پور، محمّدرسول آهنگران و هرمز اسدی کهباد، ۱۴۰۱، فصلنامه‌ی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۴۶.
۴. فقه هنر و اسلام قانون اساسی در ایران با نگاهی به نمودهایی در سینما و موسیقی، وحید آگاه، ۱۴۰۰، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۲۰.
۵. بررسی فقهی و حقوقی «آثار نمایشی زیان‌بار برای کودکان»، محمّدمهدی مقدادی، ۱۴۰۰، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۱۹.
۶. فلسفه‌ی فقه هنر (چیستی، چالش‌ها و روش حلّ مسئله)، ابوالقاسم علیدوست و مصطفی درّی، ۱۴۰۰، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۱۹.
۷. هنر و زیبایی از دیدگاه مبانی فقه اخباری و اجتهادی، الهام امیری و غلامحسین زرگری‌نژاد و سینافروزش، ۱۳۹۹، مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۴۰.
۸. بررسی مشروعیت فقهی در قوانین هنری، مهدی امینی، ۱۳۹۸، مطالعات هنر و رسانه، دوره ۱، شماره ۲.
۹. پدیده‌ی هنری و معیار مواجهه‌ی فقهی، مهدی همزاده، پاییز ۱۳۹۶، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۱۰.
۱۰. اسم‌گرایی، کارکردگرایی و هویت‌گرایی در فقه هنر، هادی جهانگشای اباجلو و ابوالقاسم علیدوست، پاییز ۱۳۹۶، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۱۰.
۱۱. الگوریتم برون‌رفت از تراحم حقوق هنری، محمّد عشایری منفرد، پاییز ۱۳۹۶، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۱۰.
۱۲. تحلیل جایگاه عرف در موضوع‌شناسی و مصداق‌شناسی فقه هنر، محمّد

- عشایری منفرد، ۱۳۹۵، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۴.
۱۳. جایگاه علم فقه در شناخت هنر اسلامی، سید رضی موسوی گیلانی، ۱۳۹۵، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۴.
۱۴. ذاتی و عرضی در احکام هنر بحثی روش‌شناختی، سید مصطفی محقق داماد و هادی جهانگشای اباجلو، زمستان ۱۳۹۵، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۷.
۱۵. بررسی فقهی حق هنر برای کودک، محمد مهدی مقدادی، زمستان ۱۳۹۵، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۷.
۱۶. تقنین در حوزه‌ی هنر، سید احمد حبیب‌نژاد، زمستان ۱۳۹۵، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۷.
۱۷. آزادی ابراز خلق هنری و حدود آن، محمود حکمت‌نیا و مهدی غیاثوند، زمستان ۱۳۹۵، فصلنامه‌ی الهیات هنر، شماره ۷.
۱۸. بررسی هنر و زیبایی از دیدگاه فقهی با شیوه‌ی نوین اجتهادی، محمدابراهیم جناتی، ۱۳۷۶، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۱۰ و ۱۱.
۱۹. هنر و زیبایی از نگاه مبانی فقه اجتهادی، محمدابراهیم جناتی، ۱۳۷۵، کیهان اندیشه، شماره ۶۹.
۲۰. نقد و بررسی دلیل اجماع بر حرمت مجسمه‌سازی، سید محمدرضا حسینی، پاییز ۱۳۹۴، پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۱، شماره ۳.
۲۱. بازپژوهی حکم فقهی موسیقی و غنا از منظر امام خمینی (ره)، علی محمدیان، بهار ۱۳۹۳، مهندسی فرهنگی، سال ۸، شماره ۷۹.
۲۲. هنر دینی و هنرمند متعهد در اندیشه‌ی آیت‌الله مصباح، علیرضا تاجیک و محمد سربخشی، زمستان ۱۳۹۰، معرفت فرهنگی - اجتماعی، سال سوم، شماره ۱ (پیاپی ۹).
۲۳. گزارشی از رویکرد فقه به حضور زن در سینما، سیده فاطمه مریدی، پاییز ۱۳۸۷، مجله‌ی فقه، شماره ۵۷.
۲۴. هنر و زیبایی در سیره‌ی پیشوایان، محمد محمدی اشتهاردی، ۱۳۸۳، نشریه‌ی پاسدار اسلام، شماره ۲۷۱.

۲۵. بررسی حکم فقهی مجسمه‌سازی، رضا الهامی، ۱۳۸۱، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۷۲.
۲۶. احکام فقهی کذب و خلاف واقع‌نمایی در فیلم و سینما، حسین ناصری، فصلنامه‌ی دانشکده‌ی الهیات و معارف مشهد، شماره ۵۳ و ۵۴.
۲۷. هنرهای تصویری و تجسمی در نگاه شیخ انصاری، احمد ترابی، ۱۳۷۳، مجله‌ی فقه، شماره ۱.
۲۸. بازپژوهی نقش انگیزه و محتوا در حلیّت و حرمت هنر به‌ویژه در مورد غنا، سیف‌الله صرامی، ۱۳۹۵، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی فقه هنر، انتشارات مدرسه‌ی اسلامی هنر، چ اول.
۲۹. چشم‌انداز فقه بر هنر‌نمایش، یعقوب‌علی برجی، ۱۳۷۴، مجله‌ی فقه، شماره ۴ و ۵.
۳۰. هنرهای تصویری و تجسمی در نگاه شیخ انصاری، احمد ترابی، پاییز ۱۳۷۳، مجله‌ی فقه، شماره ۱.
۳۱. مراتب فقهی مخاطبان سینما، محمّد داغستانی، ۱۳۸۰، بازتاب اندیشه، شماره ۲۲.
۳۲. رسانه، سینما در ساخت فقه پژوهش در احکام فقهی تصویر متحرک، حسین ناصری‌مقدّم، ۱۳۸۰، الهیات و معارف اسلامی (مطالعات اسلامی)، شماره ۵۳-۵۴.

۳. دوره‌ی سوّم: تأسیس رشته‌ی تخصصی فقه هنر

پس از مطالبه‌ی گسترده‌ی اهالی فرهنگ و هنر از نظام اسلامی جهت پاسخ‌گویی به مسائل مجاز و حدودوثرغور در فعالیت‌های هنری، متولیان و تصمیم‌گیران حوزه‌ی علمیّه و مؤسسات هم‌سو بر آن شدند که با دسته‌بندی فقه‌های مضاف از یک‌سو و از سویی دیگر ارائه‌ی نظرات و دیدگاه‌های نو در عرصه‌ی فقه هنر توسط صاحب‌نظران جریان علم و فقهات در حوزه‌ی علمیّه‌ی قم، زمینه‌ی مناسبی جهت رشد مباحث فقه هنر به‌عنوان یک رشته‌ی دانشی در عرصه‌ی فقه‌های تخصصی در حوزه‌ی علمیّه‌ی قم پیدا شد که همواره روندی روبه‌تزايد و بالنده داشته‌است.

در گزارش حاضر، اهمّ فعالیت‌های صورت‌گرفته با راهبری مدیریت عالی و از

سوی بزرگان حوزه‌ی و مؤسسات حوزوی احصا گردیده و به اهم آنها اشاره می‌شود؛ گزارشی از مجموعه فعالیت‌های آموزشی - پژوهشی و آثار مرتبط، تدوین رشته و گرایش‌ها، دروس رسمی درس خارج و کتب و مقالات به‌ویژه گزارش آثار استدلالی به سبک فقه جواهری در موضوع فقه هنر که به شرح زیر ارائه می‌گردد.

فقه هنر در آینده‌ی فقهای معاصر

با توجه به اهمیت موضوع هنر و رسانه‌های فراگیر، بسیاری از علما و اندیشمندان، مباحثه‌ی درس خارج خود را به این موضوعات اختصاص داده و یا تک‌نگاری‌هایی در قالب کتاب و یا مقاله ارائه فرمودند که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱. درس خارج فقه «موسیقی و غنا»ی مقام معظّم رهبری، که محصول آن کتاب فاخر «غنا» در سال ۱۳۹۸ به رشته‌ی تحریر درآمد و مورد استقبال فقه‌پژوهان قرار گرفت.

۲. درس خارج فقه «فرهنگ، هنر و رسانه» حجّت‌الاسلام والمسلمین عابدی از استادان سطح عالی حوزه‌ی علمیه در سال ۱۳۹۰ به همت جمعی از طلاب و فضایی حوزه‌ی علمیه‌ی تهران، روزهای جمعه در تهران برگزار شد.

۳. درس خارج فقه حضرت آیت‌الله مروّجی که محصول این دروس در سال ۱۳۷۸ با عنوان «سینما در آینده‌ی فقه» و نیز «موسیقی و غنا در آینده‌ی فقه» به همت محمّدرضا جبّاران از طرف انتشارات سوره‌ی مهر انتشار پیدا کرد.

۴. درس خارج فقه با موضوع «غنا و موسیقی» از شنبه تا چهارشنبه در مدرسه‌ی اسلامی هنر و با تدریس حجّت‌الاسلام والمسلمین سید عباس کریمی (حسینی) در سال ۱۳۹۰ برگزار شد.

۵. درس‌گفتار خارج فقه معاصر «فقه هنر»، که از سال ۱۴۰۰ توسط استاد علیدوست در مؤسسه‌ی عالی فقه و علوم اسلامی برگزار گردید.

۶. درس خارج فقه استاد آیت‌الله محمّد یزدی با عنوان «مجمّعه‌سازی»، در سال ۱۳۹۷ برگزار گردید.

درس خارج فقه استاد شهیدی، با عنوان «مجمّعه‌سازی»، در سال ۱۳۹۵ برگزار گردید.

۷. درس خارج فقه «رسانه» با تدریس حجّت الاسلام والمسلمین عباس رفعتی نائینی، در مدرسه‌ی علمیّه‌ی امام کاظم (ع) با آغاز سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۷ برگزار گردید.
۸. درس خارج فقه «سینما و رسانه‌های تعاملی» توسط حجّت الاسلام والمسلمین دکتر علی نهایندی در مرکز فقهی ائمه‌ی اطهار (ع) در سال ۱۴۰۰ انجام گردید.
- برخی از مقالات مهم بزرگان حوزه در خصوص موضوعات مرتبط با فقه هنر نیز عبارتند از:
۱. «موسیقی»، آیت‌الله محمّد محمدی گیلانی، مجله‌ی فقه اهل‌بیت، ۱۳۷۸، شماره ۱۹ و ۲۰.
 ۲. «غنا و موسیقی»، آیت‌الله سیّد کاظم حائری، فقه اهل‌بیت، زمستان ۱۳۸۵، شماره ۴۸.
 ۳. «حکم بازیگری زن در فیلم و تئاتر»، آیت‌الله محمّد مهدی آصفی، فقه اهل‌بیت، بهار ۱۳۸۸، شماره ۲۲.
 ۴. «مفهوم غنای حرام»، آیت‌الله محمّد مؤمن قمی، فقه اهل‌بیت، ۱۳۷۷، شماره ۱۶.
 ۵. «حکم نقّاشی و مجسمه‌سازی از نگاه شریعت»، آیت‌الله سیّد محسن خرازی، فقه اهل‌بیت، ۱۳۷۷، شماره ۱۶.
 ۶. «موضوعات و ملاکات حکم در فقه هنر»، آیت‌الله محمّد جواد فاضل لنکرانی، فصلنامه‌ی الهیات هنر، ۱۳۹۴، شماره ۳.
 ۷. «فقه هنر» در دو نگاه جامع و تعینات موردی، آیت‌الله ابوالقاسم علیدوست، فصلنامه‌ی قیاسات، ۱۳۹۴، دوره ۲۰، شماره ۷۸.

۱. مؤسسات حوزوی فعال در زمینه‌ی فقه هنر

۱-۱. مرکز فقهی ائمه‌ی اطهار (ع)

این مرکز در سال ۱۳۷۶ با زعامت مرحوم آیت‌الله العظمی محمّد فاضل لنکرانی

تأسیس شد و هم‌اکنون با هدایت و مدیریت آیت‌الله حاج شیخ محمدجواد فاضل لنکرانی در راستای توسعه‌ی فقه‌های مضاف در سال ۱۳۹۴ با عنوان «کارگروه فقه رسانه» آغاز به کار کرد و از سال ۱۳۹۶ گروه پژوهشی با عنوان «فقه ارتباطات، هنر و رسانه‌ی مرکز فقهی ائمه‌ی اطهار (ع)» تشکیل شد و تاکنون با مدیریت حجّت‌الاسلام والمسلمین دکتر علی نهبانندی فعالیت دارد.

گروه فقه ارتباطات، هنر و رسانه‌ی این مرکز شامل بخش‌های زیر می‌باشد:

- میز فقه هنر (فقه الفن)؛
- میز فقه ارتباطات (فقه التّواصل)؛
- میز فقه رسانه (فقه الاعلام)؛
- میز فقه صنایع فرهنگی و خلاق.

اهمّ فعالیت‌های گروه:

این گروه با رویکرد مسئله‌محوری و با اهداف:

- تبدیل فقه به نظریه‌ی حاکم در سه عرصه‌ی ارتباطات، هنر و رسانه؛
- تبدیل فقه به ادبیات علمی در سه عرصه‌ی ارتباطات، هنر و رسانه؛
- تبدیل فقه به راهبرد و قانون در سه عرصه‌ی ارتباطات، هنر و رسانه؛
- تبدیل فقه به سیاست در سه عرصه‌ی ارتباطات، هنر و رسانه؛
- و تبدیل فقه به الگو و ساختار در سه عرصه‌ی ارتباطات، هنر و رسانه؛ اقدامات مؤثری را آغاز کرده‌است که بخشی از آنها بدین قرار است:

الف. تدوین و انتشار کتاب

- انتشار کتاب فقه هنر از دیدگاه فقهای معاصر؛
- انتشار کتاب فقه هنر و رسانه؛
- انتشار کتاب واکاوی سینمای دینی و نظام مسائل فقه هنر هفتم؛
- انتشار کتاب فقه تجارت هنر هفتم؛
- انتشار کتاب بررسی فقهی نمایش آلات موسیقی در رسانه‌ی ملی؛

- انتشار کتاب مأخذشناسی توصیفی فقه رسانه و رسانه‌ی دینی؛
- انتشار کتاب طنز در آینه‌ی فقه؛
- انتشار کتاب مبارزه با اندیشه‌های ضدّ قرآنی در فضای مجازی؛
- انتشار کتاب مبانی فقهی جنگ نرم رسانه‌ای؛
- انتشار کتاب تمحیص اجتهادی و قواعد ممّهده.

ب. برگزاری دروس تخصصی و خارج

- فقه رسانه‌ی استاد رفعتی نائینی؛
- فقه سینما و رسانه‌های تعاملی استاد نهاوندی؛
- فقه صنعت متاورس استاد نهاوندی.

ج. برگزاری نشست‌های علمی

- برگزاری نشست «قلمروشناسی فقه هنر»؛
- برگزاری نشست «بررسی فقهی تخیل وانمودی در رسانه‌های نوین»؛
- برگزاری نشست علمی «ظرفیت‌شناسی فقه‌پژوهی و مسائل طراحی لباس، مد و فشن»؛
- برگزاری کرسی علمی - ترویجی «قواعد فقهی پالایش فضای مجازی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی»؛
- برگزاری کرسی علمی - ترویجی «موضوع‌شناسی فقهی بازنمایی چهره‌ی معصومین در آثار نمایشی»؛
- برگزاری کرسی علمی - ترویجی «بررسی بازنمایی معصومین و مقدّسین در سینما و تلویزیون براساس اضلال و هتک حرمت محترّات»؛
- برگزاری کرسی علمی - ترویجی «موضوع‌شناسی فقهی بازنمایی چهره‌ی معصومین در آثار نمایشی»؛
- برگزاری نشست علمی «بررسی ابعاد فقهی تعاملات مالی در بازی‌های رایانه‌ای»؛
- برگزاری نشست علمی «قلمروشناسی فقه هنر»؛

- برگزاری نشست علمی «موضوع‌شناسی فقهی پدیده‌ی سلبریتی‌ها»
- برگزاری نشست علمی «بررسی ابعاد فقهی - حقوقی افشاگری رسانه‌ای»؛
- نشست علمی «فقه تبلیغات رسانه‌ای و مناظرات انتخاباتی»؛
- نشست علمی «واکاوی فقهی - حقوقی دسترسی به پلتفرم‌های خارجی از طریق پوسته‌های داخلی».

د. تولید مقالات علمی

چاپ مقالات مرتبط با فقه هنر و رسانه در ویژه‌نامه‌ی دوفصلنامه‌ی فقه و اجتهاد

۲-۱. مدرسه فقه هنر

مدرسه اسلامی هنر، به عنوان اولین نهاد هنری برآمده از حوزه‌ی علمیه، در سال ۱۳۸۴ آغاز به کار کرد. در این سال‌ها، فعالیت‌های آموزشی، پژوهشی و رسانه‌ای فراوانی در راستای هنر اسلامی و فقه هنر انجام گرفته‌است. در سال ۱۴۰۰ با تأسیس مدرسه‌ی فقه هنر، این فعالیت‌ها به صورت متمرکز و هدفمند پیگیری گردید. گزارش عملکرد مدرسه‌ی فقه هنر، به صورت اجمال و به تفکیک بدین قرار است:

الف. همایش‌های ملی فقه هنر

تاکنون چهار همایش ملی فقه هنر در شهرهای قم، تهران، شیراز و مشهد تحت اشراف علمی آیت‌الله علیدوست برگزار شده‌است.

عنوان، موضوع و محور همایش‌ها:

- همایش اول: فلسفه‌ی فقه هنر - موضوعات تجدید فقه هنر - بازپژوهی‌های فقه هنر (دی‌ماه ۱۳۹۴)؛

- همایش دوم: فلسفه‌ی فقه هنر - فقه رفتار و آثار هنری - حکومت و هنر (دی‌ماه

۱۳۹۶)؛

- همایش سوم: ویژه‌ی فقه فیلم و سینما (بهمن‌ماه ۱۳۹۸)؛

- همایش چهارم: فقه هنر و حکمرانی (اسفندماه ۱۴۰۲) در مشهد مقدس و

با حضور اساتید بزرگوار: آیت‌الله رشاد، آیت‌الله نورمفیدی، آیت‌الله علم‌الهدی،

آیت‌الله درایتی، حجّت‌الاسلام والمسلمین پارسانیا، دکتر بلخاری، دکتر اسماعیلی وزیر محترم ارشاد و اساتید دیگر برگزار شد.

ب. چاپ کتاب

- کتاب مجموعه مقالات نخستین همایش ملی فقه هنر، سال ۱۳۹۴، تحت اشراف علمی آیت‌الله علیدوست، انتشارات مدرسه اسلامی هنر؛
 - کتاب مجموعه مقالات دومین همایش ملی فقه هنر، سال ۱۳۹۶، تحت اشراف علمی آیت‌الله علیدوست، انتشارات مدرسه اسلامی هنر؛
 - کتاب مجموعه مقالات سومین همایش ملی فقه هنر، سال ۱۴۰۲، تحت اشراف علمی آیت‌الله علیدوست، انتشارات مدرسه اسلامی هنر؛
 - فقه مجسمه و تصویر، سید عباس سید کریمی، ۱۳۹۳، انتشارات مدرسه اسلامی هنر؛

- غنا در فقه شیعی، سید عباس سید کریمی، ۱۳۹۴، انتشارات مدرسه اسلامی هنر؛
 - سلسله گفت‌وگوهایی در فقه هنر، مهدی همزاده، انتشارات مدرسه اسلامی هنر.

ج. برگزاری کرسی‌های علمی - ترویجی

پس از برگزاری همایش‌های اول تا سوم، مدرسه‌ی فقه هنر، اقدام به برگزاری کرسی‌های علمی - ترویجی نمود که مقالات همایش را با حضور ارائه‌دهنده و ناقدین، مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌داد تا نقاط قوت و ضعف مقالات ارائه‌شده مورد توجه ارائه‌دهنده و مسئولین مدرسه قرار گیرد. این کرسی‌ها از ابتدای اسفندماه ۱۴۰۰ آغاز شده و تاکنون به‌طور متوسط، هرماه یکی از مقالات مورد بررسی قرار گرفته‌است.

د. تأسیس مرکز تخصصی فرهنگ و هنر اسلامی

پس از تشکیل جلسات متعدّد با اساتید و صاحب‌نظران عرصه‌ی فقه هنر، یکی از الزامات مدرسه را تأسیس مرکز تخصصی دانسته و اقدام به ثبت و تأسیس این مرکز کرده‌است که از اواخر سال ۱۴۰۰ امور اداری آن در حال پیگیری و انجام است.

هدف مسئولین مدرسه‌ی فقه هنر این است که از ابتدای مهرماه ۱۴۰۱ در سطح ۳ و ۴ رشته‌ی حکمت هنر، طلاب علاقمند را در این مرکز جذب نموده‌است و از میان آنان در عرصه‌های پژوهش و تدریس، متخصصین شایسته‌ای را به عرصه‌ی هنرهای جامعه تحویل نماید.

هـ. تشکیل سایت و انتشار مجلات الکترونیکی فقه هنر

پس از تأیید و تصویب مجوز مرکز تخصصی فرهنگ و هنر اسلامی، یکی از اقدامات پیش‌روی این مرکز، ایجاد پایگاه‌های اطلاع‌رسانی و انتشار مجلات الکترونیکی در موضوعات مرتبط با این مرکز خواهد بود که تاکنون بخشی از محتوای آن نیز در سایت مدرسه فقه هنر منتشر شده است. (<https://isoa.ir/fh>)

۱-۳. مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات اسلامی فتوح اندیشه

مؤسسه‌ی فتوح اندیشه، تحت اشراف حجّت الاسلام والمسلمین دکتر احمد رهدار با ساختار پژوهشی، آموزشی، راهبردی و بین‌المللی، درصدد طراحی نرم‌افزار فقهی دولت اسلامی است. این مؤسسه با رویکرد فقه حکومتی در سطح مبانی، ساختارها و الگوها بازتابی از طراحی دولت اسلامی خواهد داشت و سپس راهبردها و راهکارهای اجرایی‌شدن فقه در لایه‌های ساختاری، نهادی و مدیریتی دولت اسلامی را ارائه می‌دهد. برای نیل به این مقصود تاکنون گروه‌های فقهی در این مؤسسه فعالیت داشتند؛ مانند: فقه دولت، فقه بین‌الملل، فقه گردشگری، فقه هنر، فقه رسانه و فضای مجازی، فقه اقوام، فقه اقلیت‌های دینی، فقه اقلیت‌های مذهبی، فقه تربیت، فقه الاخلاق حکومتی، فقه آینده‌پژوه، فقه زنان و خانواده و فقه مسکن و معماری.

مأموریت‌های مؤسسه از قرار زیر است:

- طراحی الگو جهت تسری فقه در بستر اجرایی کشور؛
- ارتقاء وضعیت فقهی موجود کشور به وضعیت مطلوب؛
- تخصصی‌کردن دروس خارج فقه در حوزه‌های علمیه؛

- تربیت نیروی فقهی متخصص و کارآمد ناظر به مسائل عینی کشور. یکی از گروه‌های این مؤسسه، گروه فقه هنر است که مأموریت این گروه، استخراج مبانی معرفتی هنر انقلاب اسلامی است. برگزاری دوره‌ی تخصصی «فقه رسانه، ارتباطات و فضای مجازی» با حضور اساتید مختلف حوزه‌های مرتبط با همکاری دانشگاه باقرالعلوم (ع) از جمله فعالیت‌های این گروه بوده است.

۴-۱. مؤسسه‌ی عالی فقه و علوم اسلامی

یکی از فعالیت‌های این مؤسسه فعالیت در زمینه‌ی فقه هنر است. در این راستا برگزاری درس خارج فقه هنر توسط استاد علیدوست از جمله اقدامات این مؤسسه از سال ۱۴۰۰ تاکنون است که تعدادی از طلاب علاقمند در این درس شرکت می‌کنند.

۵-۱. پژوهشگاه فقه معاصر

این پژوهشگاه تحت اشراف آیت‌الله نورمفیدی بوده و شورای گروه فرهنگ، هنر و رسانه‌ی آن از اساتید درس خارج همچون آقایان شیخ جعفر بستان نجفی، عباس رفعتی نائینی، علی نهاوندی و به دبیری حجّت‌الاسلام والمسلمین فلاح تشکیل شده است. (به نقل از سایت پژوهشگاه فقه معاصر، <https://www.ricac.ac.ir>)

اهمّ فعالیت‌های این مؤسسه در حوزه‌ی فقه هنر به قرار زیر است:

- برگزاری کرسی علمی - ترویجی «الگوریتم برون‌رفت از تراحم حقوق هنری»؛
- برگزاری کرسی علمی - ترویجی «موضوع‌شناسی فقهی نمایش چهره‌ی معصومین (ع) در هنرهای دراماتیک»؛
- برگزاری نشست «بررسی فقهی حق هنر برای کودک»؛
- برگزاری نشست «بررسی شبکه‌ی مسائل فقه متاورس».

۶-۱. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

قواعد فقه فرهنگ، هنر و ارتباطات یکی از طرح‌های پژوهشی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات است که به‌صورت کتاب منتشر شده است.

در این اثر پس از تشریح یازده قاعده‌ی فقهی، اهمیت، تاریخچه، معنا، ادله و مصادیق این قواعد در حوزه‌ی فرهنگ، هنر و ارتباطات بررسی و تبیین شده‌است.

۷-۱. انجمن علمی ارتباطات و تبلیغ حوزه‌ی علمیه‌ی قم

این انجمن در زمره‌ی انجمن‌های فعال حوزه بوده و تاکنون چهار دوره را پشت سر گذاشته و در برگزاری نشست‌های فقهی مشارکت داشته‌است. برخی از فعالیت‌های این انجمن، متناسب با این گزارش موارد زیر است:

- برگزاری سلسله جلسات علمی «فقه ارتباطات و رسانه»؛
- مشارکت در برگزاری درس خارج فقه سینما و رسانه‌های تعاملی استاد نهایندی؛
- مشارکت در برگزاری درس خارج فقه فناوری متاورس استاد نهایندی.

۸-۱. گروه فلسفه‌ی هنر و ارتباطات مجمع عالی حکمت اسلامی

اگرچه رویکرد این گروه فلسفی است، لکن در مسائل مرتبط با فلسفه‌ی فقه هنر فعالیت داشته و برخی از جلسات علمی را برگزار نموده‌است.

- مبانی هنر از منظر آیت‌الله جوادی آملی، در جلسه‌ی گروه علمی فلسفه‌ی هنر؛
- مبانی نظری زیبایی و جمال با تأکید بر آیات قرآن؛
- بازخوانی ارتباطات از منظر حکمت متعالیه؛
- مفهوم‌شناسی هنر و زیبایی از منظر علامه مصباح (ره)؛
- منشأ اثر هنری، جستاری بر مبانی نظری در باب هنر از دیدگاه حضرت استاد علامه جوادی آملی؛
- جایگاه هنر در تمدن اسلامی.

۲. تدوین درخت‌واره مرتبط با فقه هنر

با هدایت و کوشش عالمانه در دوره‌ی مدیریت آیت‌الله اعرافی جهت تدوین درخت‌واره‌های آموزشی و پژوهشی حوزه‌های علمیه به انجام رسید و برای اجرایی شدن و اقدام پس از تأیید شورای عالی حوزه ابلاغ گردید. برخی از رشته‌ها و

گرایش‌های مرتبط با موضوع فقه هنر به شرح زیر گزارش می‌شود^۱ و امید است که در آینده‌ی نه‌چندان دور شاهد سامانه‌ی جذب طّالِب علاقمند و مراکز تخصصی حوزه‌ی فقه هنر با طرحنامه‌ی درسی مشخص و تربیت فضایی در این رشته باشیم. - رشته‌ی تبلیغ و رسانه با سه گرایش رسانه‌های نوشتاری، مجازی، شنیداری - دیداری و ادبیات نمایشی؛

- رشته‌ی سطح دو فرهنگ، هنر و تمدن اسلامی؛
 - سطح سه در سه رشته‌ی حکمت هنر، هنر اسلامی و فرهنگ و تمدن اسلامی؛
 - سطح چهار در سه رشته‌ی فقه و هنر، هنر در قرآن و سنت، مطالعات فرهنگ و تمدن اسلامی با دو گرایش فرهنگ و تمدن‌سازی اسلامی و نیز فرهنگ و جامعه‌ی دینی.

۱. به نقل از سایت معاونت پژوهش حوزه‌ی علمیّه،

نتیجه‌گیری

با توجه به گستردگی فقه و تخصصی شدن علوم، گسترش روزافزون مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی و ضرورت پاسخ‌گویی دین به این مسائل اقتضا می‌کند علم فقه در عین رعایت روش اجتهادی مطلوب، متناسب با گسترش مسائل، توسعه یابد که این امر جز با تخصصی شدن دانش فقه میسر نیست. این مسئله موجب شده است در دوران کنونی رشته‌های تخصصی فراوانی به‌عنوان زیرمجموعه‌ی فقه جواهری با عناوینی چون فقه حکومتی، فقه معاصر، فقه نظام، فقه اجتماعی با گرایش‌هایی همچون فقه اقتصادی، فقه سیاسی، فقه پزشکی، فقه دفاعی، فقه هنر، فقه رسانه، فقه مدیریت، فقه تربیت و... به‌عنوان فقه‌های مضاف، ظهور و بروز کنند. فقه اسلامی به‌عنوان سازوکار علمی شناخت و تبیین احکام و نظام‌های عملی اسلام، همواره اهمیتی شگرف داشته و در شرایط کنونی، رشد و بالندگی آن ضرورتی دوچندان پیدا کرده است؛ اما توسعه و رشد بایسته‌ی رشته‌ی فقه هنر، اهتمام به اموری چند را می‌طلبد:

۱. غنی‌سازی آموزش‌های حوزه با دانش‌ها و مهارت‌های مورد نیاز برای استنباط و ارائه‌ی پژوهش‌های کاربردی و میان‌رشته‌ای فقه پیرامون موضوعات جدید؛
۲. تأمین منابع و محتوای غنی و کافی برای پژوهش، آموزش و اطلاع‌رسانی در زمینه‌ی فقه هنر و مبانی اجتهادی آن؛
۳. جذب فضلا و طلاب جوان با استعداد و علاقمند به گرایش فقه هنر در سه عرصه‌ی آموزش، پژوهش و تبلیغ؛
۴. طرح و بررسی آرا و نظریات ابتکاری فقها و علمای معاصر در مبانی و روش‌های اجتهاد فقه هنر؛
۵. به نظر می‌رسد امروزه با توجه به تولید ادبیات تخصصی و نظریات اجتهادی از علما و فضلاء فقه‌پژوه، می‌توان گرایش «فقه هنر» را به‌عنوان شاخه‌ای از دانش فقه در مراکز آموزشی و پژوهشی حوزه‌های علمی مطرح کرد که رفتارهای اختیاری صادر شده از اهالی هنر و رسانه را در مقام فعالیت‌های فرهنگی از لحاظ اتّصاف آنها

به یکی از احکام خمسه یا حکمی وضعی بررسی کنند و برای هر کنش و واکنشی، حکمی از ادله‌ی آن استنباط نمایند. این بخش نوظهور فقهی، باید به عرصه‌ی ارتباطات، هنر و رسانه و مسائل آن نظر افکند و درصدد استنباط احکام آن بر آید. بنابراین، موضوع گزاره‌های هنر و مسائل مرتبط با فرهنگ و محمول آن وامدار دانش فقه است که براساس قواعد موجود، به «رفتارهای اختیاری مکلفان (متولیان و نهادهای هنری، تولیدکنندگان و عوامل هنر و هنرمندان، توزیع‌کنندگان، مصرف‌کنندگان هنر) از لحاظ احکام خمسه یا حکم وضعی» پرداخته‌است و به حوزه‌ی خاصی از اعمال و رفتارهای مکلف در سطح خُرد و فردی یا در سطح کلان و اجتماعی پردازد.

این تحقیق در بررسی تطوّرات فقه هنر به این نتیجه رسید که تاکنون برنامه‌ریزی دقیق در زمینه‌ی فقه هنر جهت پاسخ‌گویی به انبوهی از سوالات و مسائل هنری صورت نگرفته‌است و هیچ بابی تحت عنوان فقه هنر در میراث فقهی با رویکرد هنری وجود نداشته‌است. لذا باید بررسی شود که چه مقدماتی لازم است تا کرسی‌های فقه هنر در حوزه‌های علمیّه رونق گیرد. آنچه در سده‌ی اخیر در حوزه‌های علمیّه انجام شده‌است بستر و ظرفیّتی است که به حل مسائل نظام هنر در تعیین بایسته‌های شرعی پرداخته‌است و به نظر می‌رسد که تا رسیدن به مطلوب راه طولانی در پیش است.

علاوه بر تأسیس رشته‌هایی در موضوعات مربوط به هنر با رویکرد اسلامی لازم است فضلا نسبت به اهمیّت و ضرورت این حوزه‌ی معرفتی و تحریر آنان به اقدام در این زمینه توجیه شوند و موجبات اقبال فضلا و طلاب، به فقه هنر فراهم گردد.

از آنجا که شناخت موضوع بر کشف حکم، مقدم است، فقیه در استنباط مسائل هنری نیازمند آشنایی کافی با این مقوله است. بنابراین، به نظر می‌رسد که شناخت حدومرزه‌های مقوله‌ی هنری مورد سؤال، برای رسیدن به موضوع‌شناسی صحیح و واقعی در مسائل هنری، از الزامات دستگاه فقاها در باب هنر است.

یکی از مهم‌ترین منابع در استنباط فقهی مقولات هنر، نصوص دینی هنری یا مبین هنرهای حلال است؛ چراکه با بررسی دقیق ویژگی‌های هنر به‌کار گرفته شده

یا بیان شده است در این نصوص (هنرهایی مانند ادبیات، موسیقی و...)، شاید بتوان
نظام هنر مورد تأیید و موافق اغراض شارع را در این رشته‌ها استخراج کرد یا حداقل
دایره‌ی مباحث را در مقولات هنری تبیین و گسترش داد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن منظور، محمّد بن مكرم (۱۸۸۲ق)، لسان العرب، ج ۱۹، القاهرة: المطبعة الكبرى الميرية ببولاق مصر المحميّة.
۳. ابن اثير، مبارك بن محمّد (۱۳۶۷)، النهاية في غريب الحديث و الاثر، ج ۹، قم: اسماعيليان.
۴. ابن بابويه، محمّد بن علي (۱۳۸۴)، من لايحضره الفقيه، ج ۴، قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه‌ی مدرّسين حوزه‌ی علمیّه‌ی قم.
۵. _____ (۱۳۸۹)، عيون اخبار الرضا، ج ۲، (روغنی قزوینی: مترجم)، قم: مسجد مقدّس جمکران.
۶. ابن قولويه، جعفر بن محمّد (۱۳۵۶)، كامل الزيارات، تهران: مطبعة المرتضوية.
۷. اميني، عبدالحسين (بی تا)، الغدير، ج ۲، تهران: بنياد بعثت، كتابخانه‌ی بزرگ اسلامي.
۸. انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق)، المكاسب، ج ۱، قم: كنگره بزرگداشت شيخ اعظم انصاری.
۹. احمد بن حنبل، ۴۱۶ق، مسند احمد، ج ۴، قاهرة: دارالحديث.
۱۰. برقي، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۴)، المحاسن، ج ۲، قم: المجمع العالمي لاهل البيت (ع).
۱۱. بخاری، محمّد بن اسماعيل (۱۴۲۲ق)، صحيح بخاری، ج ۳، دمشق: دار طوق النجاة.
۱۲. تهانوی، محمّد (۱۳۷۵)، كشاف اصطلاحات الفنون، ج ۹، بيروت: مكتبة لبنان ناشرون.
۱۳. حائري يزدي، عبدالكريم (۱۴۰۴ق)، كتاب الصلاة، قم: انتشارات دفتر تبليغات اسلامي حوزه علميه قم.
۱۴. حرّ عاملی، محمّد بن الحسن (۱۴۱۶ق)، وسائل الشيعه، ج سوّم، قم: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
۱۵. حلّي، ابن ادریس (۱۴۱۰ق)، السرائر الحاوي لتحرير الفتاوى، قم: دفتر انتشارات اسلامي.
۱۶. خامنه‌ای، سيّد علي (۱۴۲۰ق)، اجوبة الاستفتانات، ج ۲، تهران: فقه روز.
۱۷. خميني، سيّد روح الله (۱۴۱۵ق)، المكاسب المحرمة، ج اول، قم: مؤسسه‌ی تنظيم و نشر آثار امام خميني (ره).
۱۸. _____ (۱۳۹۰)، تحرير الوسيلة، قم: مؤسسه‌ی مطبوعات دارالعلم.
۱۹. دهخدا، علي أكبر (۱۳۷۷)، لغت نامه، تهران: مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۲۰. روحاني، سيّد محمّد صادق (۱۳۷۱)، فقه الصادق، قم: دارالكتاب الاسلاميّة.
۲۱. شهيد ثاني، زين الدين بن نور الدين (۱۴۱۳ق)، مسالك الافهام، قم: مؤسسه المعارف الاسلاميّة.
۲۲. طوسي، محمّد بن حسن (۱۴۰۰)، التّهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، بيروت: دارالكتب العربي.
۲۳. طوسي، محمّد بن حسن (بی تا)، التّبيان في تفسير القرآن، بيروت: احياء التراث العربي.
۲۴. صافي گلپايگاني، لطف الله (۱۳۸۵)، توضيح المسائل، ج پنجاه و چهارم، انتشارات آستان مقدّسه‌ی حضرت معصومه (س).
۲۵. صبور اردوبادي، احمد (۱۳۸۹)، اصالت در هنر و علل انحراف در احساس هنرمند، ج پنجم، تهران: نشر

بهمن برنا.

۲۶. طبرسی، فضل‌بن حسن (۱۴۱۵ق)، مجمع البیان، بیروت: دارالمعرفة.
۲۷. عابدین‌زاده، احمد (۱۳۹۰)، مجسمه و نقاشی، (تقریرات درس خارج علیرضا اعرافی)، قم: مؤسسه‌ی اشراق و عرفان.
۲۸. عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی (۱۴۱۹ق)، ذکری الشیعه، ج ۱، قم: مؤسسه‌ی آل‌البیت (ع).
۲۹. علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۶)، فقه و مصلحت، قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۰. فاضل موحدی لنکرانی، محمد (۱۳۸۵)، تفصیل الشریعة-المکاسب‌المحرّمه، قم: مرکز فقه‌الائمة‌الاطهار (ع).
۳۱. قمی، علی‌بن ابراهیم (۱۳۸۷)، تفسیرالقمی، ج ۲، بی‌جا: بی‌نا.
۳۲. کارتر، کرتیس (۱۳۸۶)، دانشنامه زیبایی‌شناسی؛ مجسمه‌سازی، چ سوّم، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
۳۳. محقق سبزواری، محمدباقربن محمد مؤمن (۱۳۸۱)، کفایة الاحکام، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۴. معین، محمد (۱۳۶۲)، فرهنگ معین، تهران: امیرکبیر.
۳۵. مؤمن قمی، محمد (بی‌تا)، کتاب الصلاة: تقریرات درس سیّد محمد محقق داماد، ج ۲، تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ق)، استفتانات جدید، قم: انتشارات امام علی‌بن ابی‌طالب (ع).
۳۷. هاشمی‌شاهرودی، سیّد محمود (۱۳۸۷)، فرهنگ فقه فارسی، ج ۲، قم: مؤسسه‌ی دایرة‌المعارف فقه اسلامی.
۳۸. نجفی، شیخ محمدحسن (بی‌تا)، جواهر الکلام، بیروت: دار الاحیاء للتراث العربی.
۳۹. نفیسی، علی‌اکبر (بی‌تا)، فرهنگ نفیسی، تهران: خیام.
۴۰. نوری، محمداسماعیل (۱۳۸۵)، موسیقی و غنا از دیدگاه اسلام، قم: بوستان کتاب.
۴۱. نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه‌ی آل‌البیت.
۴۲. نونل کارول، (۱۳۸۶)، درآمدی بر فلسفه هنر، (صالح طباطبایی: مترجم)، تهران: فرهنگستان هنر.
۴۳. هربرت ادوارد رید (۱۳۹۳)، معنی هنر، (نجف دریابندری: مترجم)، چ ۱۳، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مقالات

۱. رشاد، علی‌اکبر (زمستان ۱۳۹۴)، «ماهیت هنر و نسبت و مناسبات آن با فطرت و دین»، قیسات، شماره ۷۸.
۲. نجفی، محمدحسن (تابستان و پاییز ۱۳۷۴)، «جواز مجسمه‌سازی و نقاشی»، مجله فقه، شماره ۴ و ۵.
۳. حسینی، سیّد احمد (تابستان و پاییز ۱۳۷۴)، «فقه و هنرهای تصویری و تجسمی»، مجله فقه، دوره ۲، شماره ۴ و ۵.

۴. فاضل لنکرانی، محمدجواد (پاییز ۱۳۹۶)، «فقه هنر ملاکات حکم»، مجله‌ی الهیات هنر، شماره ۱۰، ص ۲۵-۴۲.
۵. الهامی، رضا (زمستان ۱۳۸۱)، «بررسی حکم فقهی مجسمه‌سازی»، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۷۲.
۶. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴/۱۰/۲۱.
۷. به نقل از سایت پژوهشگاه فقه معاصر،
۸. [/6/https://www.ricac.ac.ir/page](https://www.ricac.ac.ir/page/6)
۹. به نقل از سایت معاونت پژوهش حوزه‌ی علمیّه،
۱۰. <https://amoozesh.ismc.ir/wpcontent/uploads/>
۱۱. ویکی‌پدیا، مدخل هنر

